

Grammatica voor iedereen

GRAMMATICA

voor iedereen

Frida Balk-Smit Duyzentkunst

Sdu Uitgevers, Den Haag

Dit boek is eerder verschenen onder de titel
Grammatica van het Nederlands (90 5797 070 8).

Omslagontwerp: Scherphuis | Snijder BNO, Loon
Zetwerk: Velotekst, Den Haag

Meer informatie over deze en andere uitgaven kunt u verkrijgen bij:
Sdu Klantenservice
Postbus 20014
2500 EA Den Haag
tel.: (070) 378 98 80
fax: (070) 378 97 83
www.sdu.nl

© Frida Balk-Smit Duyzentkunst, 2007

Alle rechten voorbehouden. Alle auteursrechten en databankrechten ten aanzien van deze uitgave worden uitdrukkelijk voorbehouden. Deze rechten berusten bij de auteur.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich te wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro). Voor het overnemen van een gedeelte van deze uitgave ten behoeve van commerciële doeleinden dient men zich te wenden tot de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the publisher's prior consent.

ISBN 978 90 12 077 7
NUR 624

Inhoud

Inleiding 7

DEEL I DE WOORDSOORTEN 9

- 1 Het indelen in klassen 11
- 2 De functie van voorbeelden 16
- 3 De kleine woordjes 19
- 4 Grote woorden 25
- 5 De woordvoorraad 28
- 6 Sleutelwoorden 30
- 7 Nonsenswoorden 33
- 8 Woordgroepen 35
- 9 Woordbetekenis 38
- 10 De woordvorm 41
- 11 De macht van het woord 44
- 12 Klasse en soort 47
- 13 Het lidwoord (artikel) 49
- 14 Het zelfstandig naamwoord (substantief) 54
- 15 Het bijvoeglijk naamwoord (adjectief) 67
- 16 *Intermezzo: het verschil tussen woorden en andere dingen,
de natuur van de taal* 76
- 17 Het telwoord (numerale) 78
- 18 Het voornaamwoord (pronomen) 88
- 19 Het werkwoord (verbum) 103
- 20 Het bijwoord (adverbium) 120

- 21 Het voorzetsel (prepositie) 124
- 22 Het voegwoord (conjunctie) 132
- 23 Het tussenwerpsel (interjectie) 138

DEEL II DE ZINSDELEN 141

- 24 Zinsontleding 143
- 25 De voorstelling 148
- 26 De personages en hun rollen 150
- 27 De toeschouwers 152
- 28 Het trait-d'union (persoonsvorm) 156
- 29 Het onderwerp (subject) 159
- 30 Het gezegde (predikaat) 164
- 31 De voorwerpen (objecten) 173
- 32 De bepalingen 192
- 33 De aangesproken persoon (vocatief) 208
- 34 Samengestelde zinnen 214

DEEL III DE HERKOMST VAN DE GRAMMATICA 221

- 35 Het grammaticale erfgoed 223
- 36 Naamvallen 226
- 37 Vaste verbindingen 231

Register 239

Inleiding

Taal is iets geheimzinnigs. Dat ik dit opschrijf en dat u het kunt lezen, het blijft wonderlijk.

‘De gekantelde vrachtwagen versperde beide rijbanen.’

Je ziet het voor je.

‘Een karper stak zijn hoofd boven water en keek om zich heen. Hij had een muts op.’ (Toon Tellegen)

Ook dit zien we voor ons. Niet alleen de harde werkelijkheid, maar ook gebeurtenissen die daar helemaal niet in voorkomen halen we als vanzelf te voorschijn uit de letters. De letters zelf vertonen geen enkele gelijkenis met een vrachtwagen of een karper, het is de taal die ons dit alles voor ogen tovert. Want we hebben leren lezen en schrijven. Om dat te kunnen moet je heel wat van de taal weten. Zo moet je weten wat een woord is. En een zin. Jawantandersouwutmarunonontwarbarebendewordedatiseker. Ook moet je iets weten van werkwoorden, zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden en je moet in een zin het onderwerp kunnen aanwijzen. Dus wie kan lezen en schrijven beschikt over grammaticale kennis.

Over grammatica bestaan veel misverstanden. Bijvoorbeeld het misverstand dat ‘grammatica te moeilijk is voor kinderen van de lagere school’, aldus een ‘onderwijskundig’ persiegroepje in de jaren zeventig. Met grammatica zijn die leerlingen sindsdien dan ook haast niet meer lastiggevallen. De leraren weten het ook niet meer zo goed. In recordtempo kwamen obscure commis-

sies met voorstellen die grif door de wetgevende autoriteiten werden overgenomen en uitmondde in het bureaucratisch terrorisme dat van ons taalonderwijs een puinhoop heeft gemaakt. Want zonder grammatica verkomt het onderwijs. Ze vormt het fundament van lezen en schrijven en is door de eenvoud van haar beginselen bij uitstek geschikt voor de basisschool. Grammatica is een formidabel hulpmiddel om te leren helder te formuleren in de moedertaal, om andere talen te verwerven en om Nederlands te leren aan leerlingen met een andere moedertaal.

Een grammatica omvat de ordeningen en wetten die in een taal werkzaam zijn. Dat zijn er heel veel. Dag in dag uit nemen we de regels van onze moedertaal in acht, zonder er bij stil te staan. Dat beseffen we niet en we weten niet wát we precies in acht nemen. Door er wél bij stil te staan kunnen we de regels opsporen. Gelukkig zijn honderden ervan al eeuwen bekend. Het gaat er maar om, ze door te vertellen.

Zo moeten ook de regels van de rekenkunde worden doorgegeven. Ook die hebben we cadeau gekregen van onze voorouders. Ga je je in al dat doorgegevene verdiepen, dan kom je voor verrassingen te staan. Het vertrouwde stelsel blijkt raadselachtige eigenschappen te hebben. Om daar iets van te begrijpen, of zelfs alleen al om het als raadselachtig te onderkennen, de onvoorspelbaarheid van de priemgetallen bijvoorbeeld, moet je de begintechneken van het stelsel kunnen toepassen. Je moet kunnen *delen* om te weten wat een priemgetal is. Dat lukt. Al op de basisschool. Net zo is het gesteld met de taal. Ook daarin heerst een stelsel dat een kind kan leren hanteren: het stelsel van de woordsoorten en de zinsdelen. De *grammatica*. Woordbenoeming en zinsontleding zijn de elementaire grammaticale vaardigheden, noodzakelijk voor alle taalstudie. Ze moeten natuurlijk wel in de juiste volgorde onderwezen worden. Om een kind te leren rekenen begin je ook niet bij de logaritmen.

Nog even en grammaticale kennis is een privilege van enkelingen in een samenleving van ongeletterden. Dat moeten we zien te voorkomen. Het is hoog tijd voor bij-, her- en nascholing.

En dan, grammatica is prachtig.

Deel I

De woordsoorten

Het indelen in klassen

Het bestaan wemelt van de *klassen*, groepen waarin mensen, dieren en dingen worden ingedeeld. We onderscheiden: muziekinstrumenten, geneesmiddelen, planeten, insecten, zuigelingen, vruchten en wat niet al. Van elk van die klassen hebben we onmiddellijk een voorbeeld bij de hand: een viool, een antibioticum, Mars, een kever, ons eergisteren geboren neefje, een appel. Dat is makkelijk. Haast even makkelijk is het, een moeilijk voorbeeld te bedenken, waarvan je je afvraagt: hóórt het tot die klasse ja of nee? Is het fluitje van de scheidsrechter een muziekinstrument? Is de anticonceptiepil een geneesmiddel? Is een hazelnoot een vrucht? Op basis waarvan classificeren we eigenlijk? Een walvis is geen vis, zeggen de dierkundigen, maar een zoogdier. En een spin is geen insect, maar een spin.

Zodra deskundigen zich over die indelingen buigen doen zich problemen voor, maar ook als je je er zelf over buigt.

Zonder classificatie is wetenschap uitgesloten. Aan de basis staan uiteraard niet de problemen, maar de evidente gevallen. Als we ons daartoe beperken is ‘klasse’ een eenvoudig en handzaam begrip. In de wetenschap maakt men onderscheid tussen *natuurlijke* en *kunstmatige* klassen. Dit onderscheid is van toepassing op natuurverschijnselen als planten, dieren, sterren en mineralen, maar ook op getallen, meetkundige figuren en taaltekens.

Als je al wat leeft en groeit ordent volgens het criterium ‘met iets geels in het uiterlijk’ krijg je boterbloemen, kanariepieten, citroenen en wespen in één klasse. Die is kunstmatig. De *vogels* daarentegen vormen een natuurlijke klasse. De vissen ook. Dat weet iedereen. Daar doet zelfs de walvis niets aan af. De natuurlijke klasse, daar gaat het om. De leden ervan hebben iets gemeenschappelijk, iets dat de doorslag geeft: in hun vorm en in hun gedrag.

Natuurlijke klassen doen zich ook voor in de natuurlijke taal. Woorden zijn net levende wezens: hun vorm en gedrag voldoen aan naspeurbare wetten en bepalen de klasse waarin een woord thuishoort.

In beginsel zijn de ons overgeleverde woordklassen even natuurlijk als de klassen van gewervelde dieren, reptielen, metalen, oneven getallen en gelijkzijdige driehoeken. Wel zijn in de taal de grensgevallen en de uitzonderingen, de spinnen en de walvissen zal ik maar zeggen, talrijker dan in het dierenrijk, en in het dierenrijk weer talrijker dan in de wiskunde. De wiskunde kent geen uitzonderingen of grensgevallen, althans niet in de fase van de schoolwiskunde.

In dat opzicht heeft de moedertaalleraar het moeilijker dan de biologieleeraar en de wiskundeleraar heeft het het gemakkelijkst. Alles wat hij vertelt is waar. Zijn mededelingen kunnen niet door de eerste de beste leerling worden ontzenuwd. Twee maal twee is vier. Natuurlijk is er ook een verschil tussen vier en twee maal twee, namelijk een verschil in groepering, zoals tussen en, maar dat verschil moet in de rekenkunde nu juist genegeerd worden. Er valt niet te protesteren tegen rekenkundige waarheden. En niet één leerling komt aanzetten met een rechthoekige driehoek waarvoor de stelling van Pythagoras niet geldt.

De biologieleeraar echter kan geplaagd worden door een leerling die claimt dat zijn guppy's (kleine visjes) zoogdieren zijn omdat ze levende jongen ter wereld brengen. Dat dóen guppy's. De leraar moet dan het nodige uitleggen om zijn zoogdierklasse overeind te houden. En de visklasse.

Maar nu de taalleraar. Die heeft bijvoorbeeld zojuist de telwoorden behandeld: 'een', 'twee', 'veertien', 'honderd', enzovoorts. 'Oké', zegt Wiesje, 'dus 'dozijn' is een telwoord.' De leraar moet nu Wiesje ervan overtuigen dat 'dozijn' geen telwoord is, maar een zelfstandig naamwoord.

Een belangrijk verschil met de biologieles is dat Wiesje zich niet hoeft te beroepen op een waarneming buiten het schoollokaal. Een aquarium heeft niet iedereen ter beschikking, maar de moedertaal hebben we ter plekke paraat. In het hoofd, bij wijze van spreken. De moedertaalgrammatica registreert onder meer de wetten waaraan de woordklassen voldoen. In de praktijk passen we die wetten – als kind al – toe. Daardoor is de moedertaalkunde in hoge mate een wetenschap van het *Aha-Erlebnis*. Je neemt haar vaststellingen niet voor kennisgeving aan, maar je kunt ze beamen. Of tegenspreken. Je kunt ze onmiddellijk en ter plaatse toetsen, in tegenstelling

tot mededelingen over de geboorte van guppy's, de lichaamstemperatuur van walvissen of de begroeiing van de Himalaya.

Geen mens twijfelt aan de natuurlijkheid van de klassen van vissen, zoogdieren en driehoeken en ook niet aan die van de gangbare woordklassen. En slechts wie vertrouwd is met de evidente gevallen krijgt oog voor grensgevallen en uitzonderingen.

Dat onze taal zo dicht bij ons is, haast deel van onszelf, heeft velerlei consequenties voor de taalkunde. We zijn al gauw geneigd een opgespoorde regelmatigheid algemeen geldig te verklaren. Maar doordat onze taal zo binnen handbereik ligt is de kans groot dat we er een uitzondering uit te voorschijn halen. Er zijn mensen die voor elke grammaticaregel op zoek gaan naar een uitzondering. En vaak met succes. Gelukkig zijn uitzonderingen niet alleen een probleem voor de taalkundigen. Ook de biologen worstelen ermee. We wenden ons nogmaals tot de walvis.

Dit reusachtige dier leeft in het water, sterft onherroepelijk op het droge en is gestroomlijnd van vorm. Kortom: een vis. Zou je denken. Nadere observatie van de walvis leert ons dat hij, zij bedoel ik, levende jongen ter wereld brengt, deze zoogt, warmbloedig is en door longen ademt. Hierin komt de walvis overeen met marmotten, olifanten, mensen. Allemaal wezens die leven op het droge en onder water onmiddellijk doodgaan. Zij behoren tot de klasse der zoogdieren.

De bioloog kan nu twee dingen doen: de walvissen tot de vissen blijven rekenen omdat het water, hun element, hem doorslaggevend voorkomt, evenals hun uitwendige vorm. Lichaamstemperatuur, geboortewijze en de aanwezigheid van longen maken de walvis dan tot een uitzonderlijke vis. Of de bioloog zegt: 'Ik reken de walvis tot de zoogdieren, omdat ik de geboortewijze en natuurlijk het *zogen*, doorslaggevend vind.' Het water, zijn element, maakt de walvis dan tot een uitzonderlijk zoogdier. Het laatste is gebeurd. Hoe dan ook, in beide gevallen vormt de walvis een uitzondering. De Nederlandse complicatie dat het dier 'walvis' heet (geen toeval uiteraard) doet zich in het Engels ('whale') en Frans ('baleine') niet voor. Het verantwoorden van de voorkeur voor 'zoogdier' is niet simpel. Waarom moet de warmbloedigheid zwaarder wegen dan het element waarin het dier leeft en waarbuiten het ten dode is opgeschreven? Dit is voer voor wetenschapstheoretici. Maar ook de meest verstokte theoreticus erkent het bestaan van vissen. En van zoogdieren. Dat is wel simpel. Zo wordt ook het bestaan van zelfstandige naam-

woorden en andere woordklassen niet in twijfel getrokken. Evenmin als het feit dat woorden observeerbaar zijn naar vorm en gedrag.

Wat is een woord? Tja, dat is geen eenvoudige vraag. Dat weten we en dat weten we niet. Zo is het maar al te vaak. Weet u wat lopen is? Maar natuurlijk, dat weten we allemaal. Toch heb ik een neuroloog horen juichen: ‘Nu weet ik eindelijk wat *lópen* is!’ Na jaren van onderzoek. Zo is er ook een schitterende verhandeling van 460 bladzijden waarin wordt uiteengezet wat een woord is. En dan hebben we het nog niet eens over het woord in de zin van ‘Hij kreeg het woord.’ of ‘In den beginne was het woord.’, maar gewoon over het woord als strikt taalkundige eenheid. Over datgene wat we bij het schrijven laten voorafgaan en volgen door een *spatie*. We houden het overzichtelijk en laten ons niet van de wijs brengen door twijfelgevallen. We stellen ons tevreden met die spatiedefinitie. Verder verlaten we ons op het woordenboek.

In het woordenboek vinden we de woorden van onze taal opgeslagen. Het is een *eindige verzameling*. We beseffen heus wel dat die woordenschat steeds wordt uitgebreid (en dat er soms ook woorden uit verdwijnen). Verzamelingen kunnen deelverzamelingen en deelverzamelingen van deelverzamelingen omvatten en zo kunnen klassen subklassen omvatten en subsubklassen enzovoorts. We ordenen wat af.

De woordklassen vormen een substantieel deel van de grammatica, maar we komen ze ook tegen in het woordenboek. Achter ieder opgenomen woord staat de klasse vermeld waartoe het behoort: ‘lidwoord’, ‘voorzetsel’, ‘zelfstandig naamwoord’, ‘werkwoord’, enzovoorts. Die vermelding dient als een karakterisering van het betreffende woord, als een verhelderende aanduiding. Wie het woordenboek raadpleegt wordt geacht de woordsoorten te kennen!

Met het woordenboek in de hand kunnen we vaststellen dat de meeste woordklassen weinig leden hebben en dat er drie zijn met bijzonder veel leden: die van zelfstandig naamwoord, werkwoord en bijvoeglijk naamwoord. Deze klassen zijn *open*. Er komen voortdurend nieuwe leden bij: ‘klantvriendelijk’, ‘terminaal’, ‘latrelatie’, ‘aanschuifonderwijs’, ‘dotteren’, je kunt ze op de plek bedenken.

De kleine klassen echter zijn *gesloten*. Daar kunnen we niet zomaar nieuwe leden aan toevoegen. Neem de voorzetsels: ‘in’, ‘uit’, ‘voor’, ‘achter’ ... We kunnen ze wel aanvullen, maar geen nieuwe bedenken. Wel duikt er

soms een nieuw voorzetsel op, afkomstig bijvoorbeeld uit het Latijn, zoals 'qua' ('*Qua* vorm wijkt dit werk sterk af...') of van een zelfstandig naamwoord dat tendeert naar voorzetselschap, zoals 'richting' ('Hij rijdt *richting* Alkmaar.'). Maar daar blijft het bij. De open klassen zijn groot, de geslotene klein.